
СИВОГРАКОВА З.А.,
кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра філософії
та соціології, Український
державний університет
залізничного транспорту,
м. Харків, Україна

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД НАВЧАННЯ У ВНЗ ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ПІДХОДИ І МОДЕЛІ

У статті проведено аналіз результатів дослідження професійного самовизначення з позиції різних психологічних підходів. Виділені особливості суб'єктного, особистісно-діяльнісного, акмеологічного, задачного підходів до розуміння змісту і структурної будови феномену професійного самовизначення. Наведені особливості студентського віку як перехідної фази від дозрівання до психологічної зрілості особистості, студентства як специфічної категорії, для якої особливого значення набувають питання професійного самовизначення і можливості його оптимізації.

Ключові слова: професійне самовизначення, особистісне самовизначення, студентський вік; структура, детермінанти професійного самовизначення.

В статье проведен анализ результатов исследования профессионального самоопределения с позиции разных психологических подходов. Выделены особенности субъектного, личностно-деятельностного, акмеологического, задачного подходов к пониманию содержания и структурного строения феномена профессионального самоопределения. Приведены особенности студенческого возраста как переходной фазы от созревания к психологической зрелости личности, студенчества как специфической категории, для которой особое значение приобретают вопросы профессионального самоопределения и возможности его оптимизации.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, личностное самоопределение, студенческий возраст; структура, детерминанты профессионального самоопределения.

The results of professional self-determination research from different psychological approaches are analyzed in article. The features of subjective, personal-activity, acmeological, task approaches to understanding the professional self-determination phenomenon content and structure are allocated. The features of student age as a transitional phase of maturation to the personal psychological maturity, as a specific category for which professional self-determination and its optimization is particularly important are presented. The conclusion about depending on the chosen theoretical and methodological principles and characteristics of a particular professional field, as determinants of professional self-determination of future professionals determine: features personal dispositions (locus of control, emotional balance, communicative, etc.), aspects of self (self-assessment, goal formation, self-government and self-realization), value-semantic personality characteristics, life purport orientations, awareness of professional features, experience activities and its implementation, creative, productive nature of professional interpretation problems, reflection capacity is done.

Key words: professional self-determination, personal self-determination, student age; professional self-determination structure, professional self-determination determinants.

Постановка проблеми. У запиті до сучасної вищої професійної освіти щодо необхідності підготовки фахівців, з одного боку, здатних до гнучкого, лабільного пристосування в умовах швидких змін у соціальному, технологічному, інформаційному середовищі, і в той же час, з іншого - сталих у своїй особистісній позиції щодо професії, вмотивованих до самоздійснення у ній, відданих у здійсненні певних професійно-орієнтованих ефективних способів діяльності, проглядають ознаки протиріччя. Визначення відповідних означеним вимогам методологічних підходів, розробка адекватних психолого-педагогічних технологій, перевірка їх дієвості є актуальним за-

вданням сучасних психологічних і педагогічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що проблема професійного становлення особистості, професійного самовизначення зокрема, представлена широким спектром наукових досліджень як у сфері загальнопсихологічної тематики, так і спрямованих на вирішення прикладних завдань підготовки та психологічного супроводу фахівців певної професійної галузі. Відомими у визначеній сфері питань є роботи Г.М.Андрєєвої, Е.Ф.Зеєра, Є.О. Клімова, О.К.Осницького, А.В.Петровського, Н.С.Пряжникова, В.Д. Шадрікова, А.К. Маркової та ін. В роботах науковців розвиваються питання змісту, динамі-

ки розвитку, вікових закономірностей становлення професіоналізму, професійного самовизначення, взаємозв'язку процесів професіоналізації і соціалізації, професійного й особистісного становлення та ін.

Широко представлена в літературі проблема розвитку професійного самовизначення старшокласників (А.Є. Голомшток, Е. Гінзберг, Є.О. Клімов, С.П. Крягжде, А.О. Курбатова, О.К. Осницький, Л.З. Сердюк, Г.О. Сторожева та ін.). Водночас дедалі активніше категорію професійного самовизначення використовують дослідники розглядаючи процес розвитку особистості в інші вікові періоди, під час професійної підготовки, фахової освіти, або навіть вже у ході роботи за обраною професією: досліджуються чинники, психологічні умови, психолого-педагогічні, соціально-психологічні й особистісні фактори професійного самовизначення майбутніх вчителів (М.Г. Чобітько, А.К. Маркова), фахівців залізничного транспорту (І.В. Митюкова) [6], інженерів і IT-спеціалістів (Ю.А. Миронова, Л.М.Плоткіна) [5; 7] та ін.

Разом з тим продовжують напрацьовуватися нові підходи у розумінні змісту і чинників розвитку професійного самовизначення особистості, потребують подальшого вивчення шляхи розвитку і психологічного супроводу професійного становлення фахівців зокрема в процесі набуття молодими людьми фахової освіти, що найчастіше збігається з юнацьким віковим періодом становлення особистості.

Метою статті є проведення аналізу сучасних психологічних досліджень у сфері вивчення професійного й особистісного становлення фахівця, феномену професійного самовизначення; окреслення основних методо-

логічних підходів до розуміння їх змісту, будови і визначення оптимальних шляхів психолого-педагогічного сприяння розвитку в період навчання майбутніх фахівців у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Особистісне й професійне самовизначення як процеси, нерозривно пов'язані зі становленням професіоналізму людини, є предметом дослідження вікової і педагогічної психології, психології праці, загальної психології.

Не дивлячись на те, що неоднозначним є розуміння науковцями взаємозв'язку особистісного й професійного самовизначення, загальноприйнятим є розуміння їхньої взаємозалежності і взаємовпливу [8]. Особистісно орієнтований підхід визначається розумінням професійного самовизначення необхідною складовою особистісного самовизначення, процесом розвитку людини в професії на основі найбільш повного використання своїх можливостей, розбудови індивідуально-психологічної структури й індивідуального стилю діяльності (К.А. Альбуханова-Славська, Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, А.Р. Фонарьов та ін.).

Доволі часто, особливо в контексті розгляду вікових особливостей професійного становлення особистості в підлітковому і юнацькому періоді, поняття «професійне самовизначення» і «вибір професії» використовуються дослідниками як синонімічні, професійне самовизначення розуміється виключно як вибір професії з декількох можливих варіантів, як вузько спрямований процес, що орієнтується на співставлення можливостей особистості з вимогами професії, а також на розвиток професійно необхідних якостей людини (Л.І. Божович, А.Є. Голомшток, І.В. Дубровіна, Е.Ф. Зеер, Е.А. Клімов, С.П. Крягжде, В.А. Моля-

ко, Л.З. Сердюк, В.Д. Шадріков). Е.Ф. Зеєр визначає професійне самовизначення як «самостійне усвідомлюване узгодження професійно-психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної діяльності, а також знаходження смислу у праці, що виконується у конкретній соціально-економічній ситуації» [3, с.21].

Інтенсивний розвиток наук, які досліджують процеси розвитку і специфічні особливості освіти дорослих – акмеології та андрагогіки, виділення акмеологічного й андрогінного підходів у психології (В.Г. Воронцова, С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, Ю.М. Кулюткін, І.П. Підласий, Л.Є. Сігаєва, С.О. Сисоєва, Н.Н. Сухова, В.І. Слободчиков), змістили акценти у розумінні психологами професійного самовизначення. Професійне самовизначення почало розглядатись як невід'ємна, неперервна, не обмежена часовими рамками сутнісна характеристика і основний механізм процесу професійного становлення особистості, який є процесом формування суб'єкта професійної діяльності, тобто системи певних властивостей в умовах неперервної професійної освіти, самовиховання та здійснення професійної діяльності (В.В.Рибалка) [2, с. 733].

Розвиток категорій суб'єктності і життєтворчості в психології (В.М. Доній, Г.М. Несен, І.Г. Єрмаков, В.М. Ямницький та ін.) дозволив також більш широко зрозуміти і професійне самовизначення не тільки як процес вибору професії або альтернативних сценаріїв професійного життя, але й також як форму суб'єктної реалізації, самоздійснення, життєтворчості особистості.

Особливого значення набувають питання змісту, структурної будови, закономірностей розвитку і детермінантів становлення професійного

самовизначення в період набуття молодими людьми професійної освіти, в студентський період становлення майбутніх професіоналів.

Дослідження соціально-психологічних особливостей студентського віку як перехідної фази від дозрівання до психологічної зрілості особистості (Б.Г. Ананьєв, М.Г. Дзугкоєва, І.О. Зімяня, Ю.М. Кулюкін, А.А. Реан, М.К. Тутушкіна та ін.) дозволили науковцям виділити студентство як особливу категорію з певними специфічними особливостями, зокрема високим освітнім рівнем, пізнавальною мотивацією, комунікативною активністю, переходом самостійності у практичну площину, залежністю соціально-психологічних властивостей вже не стільки від віку, скільки від соціально-професійного положення (І.С.Кон), сензитивністю щодо розвитку смислотворчих орієнтацій (Є.М. Борисова, Є.В. Волобуєва, М.В.Гамезо). Цей період характеризується певними протиріччями. Так, у студентів активно формується соціальна активність і готовність входження у нові соціальні спільноти (М.Г. Дзугкоєва, І.В. Нікітіна), але соціальна зрілість молодих людей є ще недостатньою, що проявляється зокрема у схильності приписування відповідальності за свої дії та їх результати зовнішнім чинникам (М.К.Тутушкіна). Одним з новоутворень студентства є рефлексія і авторство у становленні власних здібностей (В.І.Слободчиков, Е.І.Ісаєв), рівень визначеності і диференціації життєвих перспектив молодих людей зростає, разом з тим переважають переживання тривоги та невпевненості в їхній емоційній оцінці, спостерігається орієнтація на близьку часову перспективу (А.Є.Левенець).

Багато робіт присвячено проблемі професійного самовизначення

майбутніх педагогів, дослідженню чинників, освітніх умов внз, психолого-педагогічних програм розвитку особистості вчителя (М.О. Захарова, І.О. Зімня, І.А. Зязюн, В.А. Крутецький, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, А.О. Реан, В.Л. Сітніков, В.О. Сластенін, Н.Ф. Талізін, М.Г. Чобітько, О.І. Щербаков та ін.). Актуалізація запиту сучасного суспільства щодо підготовки у внз фахівців не стільки як носіїв певних знань і навичок, а радше як особистостей зі сформованими уявленнями про себе й світ, готових до продуктивної взаємодії і творчої самореалізації в умовах, що швидко змінюються, мають певні специфічні галузеві особливості, зумовила появу нових робіт у галузі психолого-педагогічної проблематики професійного самовизначення і становлення фахівців різних галузей: технічних спеціальностей (Ю.А.Миронова, О.А.Кожурова, А.К.Пріма) [5; 4], спеціалістів сфери ІТ-технологій (Л.М. Плоткіна), фахівців залізничного транспорту (І.В. Мітюкова) [6] та ін. Залежно від розуміння змісту і структурної будови, чинників і детермінантів становлення професійного самовизначення у майбутніх фахівців різних галузей авторами пропонуються релевантні їм шляхи та способи психолого-педагогічного впливу щодо його розвитку і оптимізації в умовах освітнього процесу внз.

Так, Л.З.Сердюк, досліджуючи особливості становлення професійного самовизначення старшокласників, виходить із розуміння важливої ролі у цьому процесі соціально-економічних умов, міжособистісних взаємин, вікових особливостей, ситуативних чинників, але провідного значення активності і відповідальності самої особистості. В якості конкретних кроків психолого-педагогічної програми, спрямованої

на ранню оптимізацію професійного самовизначення молодих людей автор пропонує: 1) визначення за допомогою психолога-консультанта *особистісних якостей, нахилів і здібностей*, 2) надання можливостей, у спеціально організованих умовах на заняттях, що ілюструють професії, *отримати реальні відчуття від «професійних» успіхів власного трудового досвіду*, 3) здійснення *активних корекційно - розвивальних заходів*, які сприятимуть усвідомленню життєвих цілей, внутрішніх мотивів вибору професії, формуванню образу себе як представника своєї майбутньої професії [9].

Вважаючи залізничну галузь такою, що пред'являє підвищені вимоги до особистості, сформованості у неї певних якостей для успішності професійної діяльності, Мітюкова І.В. вважає професійне самовизначення процесом і діяльністю, результатом якого є формування підсистеми особистості, в структуру якої входять орієнтаційний, операційний, ціннісно-смісловий й особистісний (когнітивний, емоційно-вольовий, комунікативний) компоненти. Факторами високого рівня професійного самовизначення студентів залізничної галузі є інтернальність особистості, емоційна зрівноваженість, цілеспрямованість, інтелектуальність, швидкість і гнучкість мислення, розвинений самоконтроль, комунікативність, загальна активність, відповідальність. Низький рівень професійного самовизначення у залізничній галузі має достовірні зв'язки з серйозністю, повільністю, обережністю [6].

Розглядаючи професійне самовизначення як свідомий акт виявлення і ствердження власної позиції, інтегративний і динамічний процес, зумовлений перш за все соціальними і соціально-психологічними детермі-

нантами, Кожурова А.В. вважає одним з головних завдань вnz як інституту соціалізації особистості розвиток само-свідомості майбутніх фахівців шляхом розвитку їхніх можливостей щодо самооцінки індивідуально-психологічних особливостей, формування цілей, мотивів, цінностей професійної діяльності у процесі засвоєння професійних ролей і здійснення професійних виборів. Критеріями рівня професійного самовизначення на думку автора є показники прояву функцій самооцінювання, цілеутворення, саморегуляції, самоуправління і самореалізації [4].

Розуміння професійного самовизначення як здійснення суб'єктної активності людини виводить на перший план поняття смислотворення, цінностей. На думку А.Р.Фонарьова, становлення особистості професіонала не може бути зведене лише до навчання, а передбачає спільне буття людей, що забезпечує передачу цілісного особистісного досвіду. Відповідно, освітній простір має забезпечувати можливості як для оволодіння предметною професійною діяльністю, так і для оволодіння самим собою як діячем, суб'єктом професії, що можливо, на думку авторів, які поділяють такий підхід (А.А.Деркач, Г.Єгоров), тільки за умови зустрічі з професійно та особистісно значущими задачами, тобто ціннісне наповнення освітнього простору має відповідати цінностям тих, хто навчається, і навпаки. І в цілому, в освітньому просторі має бути передбачена можливість цілеспрямованого привнесення в нього ціннісного змісту [1; 10].

Задачний підхід у психології професіоналізації передбачає розуміння професійного самовизначення як специфічної активності суб'єкта у постановці задач, їхній інтерпретації, пошуку й обґрунтуванні виграшних

напрямок їх вирішення. Особливо актуальним у підготовці, зокрема майбутніх інженерів, вважають дослідження умов, які б дозволили подолати «технократичний», «предметоцентричний», репродуктивний підхід до розуміння студентами професійних задач. Підготовка студентів з огляду на засади такого підходу передбачає введення їх у проблемну інтерпретацію ускладнень і протиріч, масштабне бачення виробничих ситуацій і їх соціальних контекстів. Реальною загрозою деформації професійного розвитку вважається відсутність ціннісно-сислової інтерпретації діяльності, звуження її лише до виконавської форми. Натомість перехід до розуміння цілісності, соціальної значущості і набуття досвіду проблемно-творчої інтерпретації виробничих ситуацій вбачається можливим на основі рефлексивних новоутворень майбутніх фахівців [5].

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні **висновки**. Поняття професійного самовизначення у сучасних психологічних дослідженнях розкривається в термінах суб'єктного, діяльнісно-особистісного, акмеологічного, задачного та ін. підходів. Виділення дослідниками структурних компонентів і детермінантів професійного самовизначення зумовлюється як обраними теоретико-методологічними засадами, так і особливостями конкретної професійної галузі, її проблемами і вимогами щодо особистості професіонала. До факторів, що визначають зміст, особливості, рівень розвитку професійного самовизначення майбутніх фахівців, відносять: особливості мотивації і певних особистісних диспозицій (локусу контролю, емоційної врівноваженості, комунікативності тощо), аспекти самосвідомості (самооцінювання, цілеутворення, саморегуляції, самоуправління і самореалі-

зації), ціннісно-смыслові особливості особистості, смисложиттєві орієнтації, обізнаність щодо особливостей професійної діяльності і наявність досвіду її реалізації, творчий, продуктивний характер інтерпретації професійних задач, здатність до рефлексії.

Актуальними щодо подальших досліджень є питання визначення

специфічних особливостей професійного становлення майбутніх фахівців нових сучасних спеціальностей, динаміки професійного самовизначення впродовж навчання у ВНЗ, специфіки професійного самовизначення майбутніх фахівців залежно від форм навчання та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Егоров Г. Психолого-акмеологические условия достижения высшего этапа развития профессионализма в процессе профессиональной переподготовки / Г.Егоров // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология 2010. Вып. 1 (16). - С. 113–126
2. Енциклопедія освіти / АПН України; голов. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юріком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учеб.пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. / Э.Ф.Зеер. – М.: Академический прект; Екатеринбург: деловая книга, 2003. – 336с.
4. Кожурова О. А. Социальные и социально-психологические детерминанты профессионального самоопределения студентов вузов : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Кожурова Оксана Анатольевна. – М., 2007. - 205 с.
5. Миронова Ю.А. Психологические условия развития профессионального самоопределения студентов, будущих инженеров нефтегазодобывающей отрасли : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Миронова Юлия Анатольевна. – Сургут, 2009. – 267с.
6. Митюкова И. В. Мотивационные и личностные факторы профессионального самоопределения студентов железнодорожного вуза : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Митюкова Ирина Владимировна. - Чита, 2006. – 234с.
7. Плоткина Л. Н. Психолого-педагогические факторы и сценарии профессионально-личностного становления студентов ИТ-специальностей : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Плоткина Лилия Николаевна. – Саратов, 2011. – 200с.
8. Пряжников Н.С. Профессиональное и личное самоопределение / Н.С.Пряжников. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: «МОДЭК», 1996. – 256с.
9. Сердюк Л.З. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників [Електронний ресурс] / Л.З.Сердюк. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/419>
10. Фонарев А .Р. Психологические особенности личностного становления профессионала / А. Р. Фонарев. – Москва : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : МОДЭК, 2005. – 560 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Egorov G. *Psihologo-akmeologicheskie uslovija dostizhenija vysshego etapa razvitija professionslizma v prozesse professionsl'noj perepodgotovki* / G.Egorov // *Vestnik PSTGU IV: Pedagogika. Psihologija*. – 2010. Vyp. 1 (16). – S. 113-126
2. *Enziklopedija osvity / APN Ukrajinu; holov. red. V.H.Kremen'*. – K.: Junikom Inter, 2008. – 1040s.
3. Zejer E. F. *Psihologija professij: Ucheb. posobije dlja studentov vuzov*. – 2-e izd., pererab., dop. / E.F.Zejer / - M.: Akademicheskij prospect; Jekateriburg: delovaja kniga, 2003. – 336s.
4. Kozhurova O. A. *Sozial'nyje I sozial'no-psihologicheskiye determinant professional'nogo samoopredelenija studentov vuzov : dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.05 / Kozhurova Oksana Anatol'jevna*. – M., 2007. – 205c.
5. Mironova Ju. A. *Psihologicheskiye uslovija razvitija professional'nogo savoopredelenija studentov, buduschih inzhenerov neftegazodobyvajushej otrasli : dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.07 / Mironova Julija Anatol'jevna*. – Surgut, 2009. – 267s.
6. Mitjukova I. V. *Motivazionnyje I lichnostnyje factory professional'nogo samoopredelenija studentov zheleznodorozhnogo vuza : dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.01 / Mitjukova Irina Vladimirovna*. – Chita, 2006. – 234s.
7. Plotkina L. N. *Psihologo-pedagogicheskiye factory i szenarii professional'no-lichnostnogo stanovlenija studentov IT-spezial'nostej : dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.07 / Plotkina Lilija Nikolajevna*. – Saratov, 2011. – 200s.
8. Prjazhnikov N. S. *Professional'noje i lichnoje samoopredelenije* / N. S. Prjazhnikov. – M.: Izdatel'stvo "Institut prakticheskoy psihologii"; Voronezh: "MODEK", 1996. – 256s.
9. Serdjuk L. Z. *Psyholohichni osoblyvosti profesijnoho samovyznachennja starshoklasnykiv [Elektronnyj resurs]* / L. Z. Serdjuk. – Rezhym dostupu: <http://social-science.com.ua/article/419>
10. Fonarjov A. R. *Psihologicheskiye osobennosti lichnostnogo stanovlenija professional* / A. R. Fonarjov. – Moskva : Moskovskij psihologo-sozial'nyj institute ; Voronezh : MODEK, 2005. – 560s.